

Людмила МЕТКА

ГЛИНЯНІ ВИРОБИ В НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ: ЛІКУВАННЯ «СОНЯШНИЦІ»

Спираючись на праці дослідників народної української культури середини ХІХ — початку ХХ ст., застосовуючи власні етнографічні матеріали, авторка аналізує використання глиняних виробів у процесі лікування в українському знахарстві «соняшниці». З'ясує історію вивчення питання, зазначає місця та час фіксування інформації, охарактеризовує регіональну специфіку лікування хвороби, робить спробу пошуку її аналогу в офіційній медицині, зацентровує увагу на раціональності застосування глиняних виробів.

Ключові слова: народна медицина, «соняшниця», магічне лікування, глиняний посуд.

© Л. МЕТКА, 2012

Упродовж тривалого часу українці, особливо жителі сільських місцевостей, були позбавлені професійної медичної допомоги. Вони, передовсім, користувалися домашніми методами лікування. Якщо ж домашня медицина виявлялася неефективною — зверталися за допомогою до «знахарів, бабок, шептух». Одні з них зналися на травах, інші — уміли допомогти при переломах чи вивихах, декотрі — вишіптували недуги за допомогою замовлянь. При цьому атрибутами їхнього «магічного лікування» виступали різні предмети домашнього вжитку, зокрема глиняний посуд.

Однією із хвороб, яку не могли подолати в домашніх умовах, була «соняшниця» («бабиці», «завина») — «хвороба живота», яка проявляється болями, здуттям, різями в шлунку, часто супроводжується проносом, нудотою, блюванням. Відомості, як про саму хворобу: причини виникнення, перебігу, так і про її «магічне лікування», зустрічаються у працях багатьох дослідників народної медицини й традиційно-побутової культури українців ХІХ—ХХІ століть. При аналізі описів процесу лікування цієї хвороби увагу привертає одна із особливостей — використання глиняного посуду. Здебільшого — це **гличик** чи **горщик** і **миска**. Найчастіше трапляється такий опис лікування хвороби, який називався «заварювання соняшниця» — миску з водою ставили недужому на живіт, у неї перевертали гличик чи горщик із запаленим всередині «клоччям, паклею, вовною», проводили певні маніпуляції, промовляли відповідне замовляння. Воду з миски із розведеним попелом від спаленого «клоччя» давали випити хворому.

На жаль, зосереджуючись на фіксуванні процесу лікування, автори існуючих праць не акцентували увагу, чому в цьому процесі використовувався саме горщик, гличик, миска, чи були ці предмети необхідними атрибутами лікування, як давно і як довго користувалися знахарки таким способом? Моє завдання як керамолога з'ясувати саме ці питання. Окрім того вважаю за необхідне визначити, хто з дослідників і де саме фіксував відомості про згадану хворобу? Впродовж якого періоду часу трапляються згадки про «соняшницю» в літературі? Як змінилася інформація про цю недугу, записана в різні роки дослідження?

Найпершу згадку про «соняшницю» в Україні, зокрема про використання у ході її лікування глиняних виробів, мені вдалося відшукати у праці краєзнавця, історика Миколи Арандаренка «Записки о Полтавской губернии...» (1849) [1, с. 229]. Варто зазначи-

ти, що викладений матеріал до подробиць втворює подібний, але опублікований раніше, а саме в 1936 р., російським дослідником-народознавцем, лікарем Іваном Сахаровим в праці «Сказания русского народа (собранные И.П. Сахаровым)» [16, с. 109]. У 1860 р. М. Арандаренка та І. Сахарова повторив історик Микола Маркевич, опублікувавши працю «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» [9, с. 119]. Серед трьох названих авторів тільки М. Арандаренко зазначив, що для процедури лікування соняшниць потребувалася саме глиняна посудина «**миска (глиняная чашка)**», щоправда не зовсім зрозуміло, яка саме. У більш пізніх публікаціях інших дослідників чітко зазначено, що при лікуванні «соняшниць» потрібні: **гличик** (Марусов П. [10, с. 416], Стороженко М. [17, с. 33], Бабенко В. [2, с. 135], В. К. [4, с. 334]), **горщята** (Франко І. [19, с. 42]), **горщик**, **горщикок** (Данильченко І. [6, с. 46], Ящуржинський Х. [24, с. 525], Чубинський П. [20, с. 122—123], Коваленко Г. [8, с. 73]), **горня** (Шухевич В. [22, с. 249]), **кувшин** (Милорадович В. [13, с. 323], Іванов П. [7, с. 743]), **глиняна миска** (В. К. [4, с. 334], Шухевич В. [22, с. 249]). Всі ці праці безсумнівно є цінними в плані фіксації відомостей, проте небагато з них містять аналітичний, необхідний для вирішення завдань матеріал.

Один з небагатьох творів, де його автор, Григорій Коваленко, намагається простежити відчуття хворого після «заварювання со'няшниць» за допомогою **миски** і невеликого **горщика** — це стаття «К народній медицині малоруссов», опублікована у 1891 р. в «Етнографічному збірнику» (1891) [8]. На сторінках збірника в 1898 р., з'явилася й праця Івана Франка «Гуцульські примівки», де містяться унікальні матеріали, які не траплялися в жодній із опрацьованих робіт. Автор пише, що у процесі лікування в одному випадку знахарка використовувала **миску** і «**два горщати**», а в іншому — **миску** і **дев'ять горщиків**. Це одна з небагатьох робіт, яка містить не тільки докладний опис лікування «бабиць», а й «примівки», якими потрібно було замовляти хворобу. В одній із них фігурує термін «горщик»:

*Я вас, бабиці, візваю-вікликаю,
Я вас в горщати виварюю,
Лижками вічерпую,
Веретенамі віпрядаю,
Глами вішиваю [19, с. 42].*

Ще одна цінна праця належить відомому українському фольклористу й етнографу, досліднику народного побуту населення Полтавщини Василю Милорадовичу. У 1900 р. на сторінках «Киевской старины» з'явилася його стаття «Народная медицина в Лубенском уезде», де поряд з докладними описами симптомів згаданої хвороби та процесу «**заварювання соняшниць**» за допомогою **миски** і «**кувшина**», подано народні припущення з приводу її надходження в організм людини [13]. При цьому зазначено, що так лікують цю хворобу «кругом в Малоросії». Примітно те, що В. Милорадович намагався пояснити, що це за хвороба, як вона називалася в офіційній медицині того часу. Для цього він консультувався з місцевим лікарем Г. Коваленком, який повідомив, що «соняшниця» — це «шлунково-кишковий катар». У 1902 р. та ж «Киевская старина» репрезентує публікацію «Лики» мого села». Автор статті, В. К., описав «заварювання соняшниць» у с. Лютенські Будища, що на Полтавщині. Це єдина, відома на сьогодні, праця в якій прямо зазначено, що під час лікування згаданої хвороби знахарка використовувала саме «**глиняну миску і глек**». Виділяємо цю публікацію з-поміж інших і те, що її автор намагався знайти раціональність у такому «магічному» лікуванні хвороби [4, с. 334]. Докладний опис лікування «соняшниць» вміщений і в праці відомого українського етнографа Володимира Шухевича «Гуцульщина». Разом з іншими фактами, зібраними місцевими краєзнавцями, опрацьованими В. Шухевичем і поданими у праці, знаходимо і відомості про те, що миску, яку використовували вкінці процедури, розбивали, що, найімовірніше, вказує на те, що вона була глиняною [22, с. 249].

У ХХ ст., особливо наприкінці його, а також у наш час, з'явилося друком ще ряд публікацій, де трапляються згадки про лікування «соняшниць». Серед праць, присвячених народній медицині у цей період, виділяються монографії та статті дослідниці народної медицини Зоряни Болтарович. Проте, пишучи про «соняшницю», дослідниця використала вже названі нами матеріали Івана Франка про лікування «бабиць» за допомогою невеликого горщика і миски [3, с. 240]. На увагу заслуговують і кілька збірок замовлянь, укладачі яких зробили важливу справу з їх систематизації. Вони містять багато текстів замовлянь від «соняшниць, бабиць, завини»,

однак усі без виключення укладені за матеріалами дослідників другої половини ХІХ — початку ХХ століття [5]¹.

Єдина стаття, присвячена суто лікуванню соняшниць, яка належить опішнянським керамологам Олені та Анатолію Щербаням, з'явилася у 2010 р. в журналі «Берегиня». Варто констатувати, що матеріали, подані у статті, зовсім не схожі на опубліковані попередниками. Дослідники репрезентують спогади одного із жителів селища Опішне, що на Полтавщині про лікування тут у 1930-х рр. «соняшниць» способом «ставляння горщика на пуп» [23, с. 6]. Подібний спосіб записаний у 1991 р. й дослідником народної медицини Андрієм Шкарбаном на Дніпропетровщині². На Черкащині в 1994 р. він же зафіксував, що коли при соняшницях «болить живіт, шлунок у дитини» також «ставили горня на живіт. Варили сояшник, який святили на Маковія. Воду виливали, прикладали теплим сояшник на пупа і накривали горщечком. Шептять «Богородицю» і ножем по дну горняти, або веретено на дно і вертити»³. Андрій Шкарбан записав відомості про лікування «соняшниць» разом з іншими етнографічними матеріалами, не маючи на меті їх аналізувати. Олена та Анатолій Щербані, навпаки, намагаються проаналізувати записане ними в Опішному. Вони проводять паралель між двома способами лікування (зафіксованими у різні роки) однієї і тієї ж хвороби. На думку авторів, записаний ними спосіб лікування «соняшниць», який полягав у ставлянні горщика на пуп (описано події 1920—1930-х рр.) використовувався в народній медицині «з кінця ХІХ століття», і в ньому вже «не використовували миску та магичні предмети, а глечик замінили невеликим горщиком» [23, с. 6]. Вчені припус-

кають, що ці новації пов'язані з тим, що шептухи дізналися про використання медичних банок: «Наклавши нові знання на старий спосіб лікування, вони створили новий» [23, с. 7]. Дозволимо собі заперечити цим здогадам. По-перше, спосіб ставлення горщика на пуп не новий у народній медицині, він широко застосовувався в Україні при лікуванні іншої хвороби, а саме «золотника, вразу» (див. мої статті [11; 12]). У згаданих працях дослідників ХІХ — початку ХХ ст. описи лікування «соняшниць» й «золотника» («вразу») відмінні, хоча симптоми згаданих хвороб дещо схожі. Проте нам вдалося простежити, що починаючи з 1836 (І. Сахаров) до 1908 р. (В. Шухевич) дослідниками не зафіксоване лікування «соняшниць» способом, який описали Олена та Анатолій Щербані. Отже стверджувати, що він використовувався у народній медицині з кінця ХІХ ст., на мою думку, неаргументовано. Можна припустити те, що деякі знахарі чи шептухи вважали «золотник» і «соняшницю» однією і тією ж хворобою, адже обидві пов'язані з болями у животі, от тільки називали їх по-різному. Хоча за нашими даними сучасні шептухи вважають «золотник» і «соняшницю» різними хворобами. За словами однієї із них, «соняшницю» трапляються частіше від переїдання чи розладів роботи шлунку: «Сояшниця» — це таке можить і понос бутъ, прямо хватаєця людина, у животі страшне болить»⁴, а золотник — внаслідок того, що: «В чоловіків — зірвана брушина, в жінок — матка не на місці» [21, с. 7].

Значення має і те, від кого саме записана інформація: від знахарки, від її пацієнта, який вочевидь відчув на собі все, що та робила, від очевидців лікування? Праці дослідників ХІХ — початку ХХ ст. записані в той час, коли в народній медицині були поширені як домашні, так і магичні методи лікування, тому записати їх було не складно з перших уст (часто від самих знахарок та їх пацієнтів). У сучасних працях з народної медицини найчастіше подаються спогади очевидців тих подій, які відбувалися раніше (нащадків шептух, пацієнтів, очевидців). Так О. та А. Щербані у своїй статті подали спогади чоловіка, який був свідком лікування «соняшниць» у 10 років. Зважаючи на зазначене, записане

¹ Див. також: Зоряна вода. Таємниці поліських знахарів [збірник замовлянь / упоряд. В.Ф. Давидюк]. — Луцьк : Надстир'я, 1993. — 24 с. ; Українські замовляння [збірник замовлянь / упоряд. М.Н. Москаленко ; авт. передм. М.О. Новикова]. — К. : Дніпро, 1993. — 309 с. ; Таємна сила слова: Заговори, замовляння, заклинання / [збірник замовлянь / упоряд. Г. Бондаренко]. — К. : Т-во Знання України, 1992. — 32 с.

² Зап. А. Шкарбан 1991 р. в с. Петриківка Дніпропетровської обл. 1991 р. від Олексенко Віри, 1924 р. н. (уродженки Полтавщини).

³ Зап. А. Шкарбан 1994 р. у с. Папуженці Тальнівського р-ну Черкаської обл. від шептухи Якубенко Марії, 1909 р. н.

⁴ Зап. Л. Метка 2009 р. у с. Попівка Зіньківського р-ну Полтавської обл. від знахарки Галини Нікомкіної, 1946 р. н.

Таблиця

**Способи лікування «соняшниці», зафіксовані різними дослідниками
в різних місцевостях як України, так і Росії**

№ п/п Автор	Рік ви- дання праці	Місце фіксування інформації	Назва хвороби	Прояви хвороби	Спосіб лікування	Викорис- товувані глиняні вироби
1 Сахаров Іван	1836	Росія	«соняшниця»	«брюшная» хвороба	Знахарка ставить миску з водою на живіт хворого, обмотує йому живіт запаленою «пенькой», кладе її у кружку, кружку в миску, читає «наговор».	Миска, кружка
2 Аранда- ренко Микола	1846	Україна, Полтавщи- на	«соняшниця»	«брюшная» хвороба, схожа з першим періодом холери	1. Знахарка ставить миску з водою на живіт хворого, обмотує йому живіт запаленою «пенькой», кладе її у кружку, кружку в миску, читає «наговор». 2. «Соняшницю» лікують деревною золюю розпущеною в одті.	Миска (глиняна чашка), кружка
3 Маркевич Микола	1860	Україна	«соняшниця»	болі у шлунку	Знахарка ставить миску з водою і три штофи на живіт хворого, запалює паклю на животі, кружку ставить у миску, читає замовляння.	Миска, кружка
4 Даниль- ченко Іван	1869	Україна, Поділля	«бабиці»	болі у шлунку, понос	«Заварювання бабиць» Знахарка ставить велику миску на живіт хворому, у неї — невеликий горщик з теплою водою, а також веретено, ложку, щітку, голку, гребінець, кидає в горщик розжарений камінь, коли вода перекипить, кладе туди те, що лежало в мисці. Ці речі витягає, воду, яка збігла з них, збирає в чарку чи ложку, і дає випити хворому.	Велика миска, невеликий горщик
5 Чубин- ський Павло	1872	Україна, Ки- ївщина, Канівський повіт, с. Шенде- рівка	«соняшниця»	—	Знахарка ставить маленький горщик з водою на вогонь, насипає тричі пшона, беручи його між пальцями. Як закипить — виливає в миску, перевертає туди ж горщик ставить її на живіт хворому. Водить ножом по дну горщика кругом, читає замовляння. У миску кладе ніж, ложку, веретено, гребінку, читає інше замовляння. Миску знімає з живота, ставить сторч ніж, тричі зверху поливає водою, так само на гребінку, на веретено, на ложку. Дає хворому тричі з ложки випити цієї води. Воду, яка залишилась, виливає геть.	Миска, маленький горщик
6 Ковален- ко Г.	1891	Полтавщи- на	«со'няшниця»	Сильний пронос у дорослих	«Заварювання соняшниця». Знахарка ставить миску з водою хворому на живіт, в горщику запалює «пеньковий клочок» перевертає його над мискою так, щоб краї опустилися у воду — вода втягується в горщик. <i>«Такой эффект производит впечатление и больной часто заявляет, что ему легче».</i>	Миска, невеликий горщик
7 Мару- сов П.	1893	Кабаньє, Старобіль- ський повіт, Харківщи- на	«со'няшниця»	—	Знахарка ставить миску з водою хворому на живіт, у глечик запалює «прядиво», ставить його у миску. По чотири боки в миску кладе дві ложки, ніж, веретено. Бере всі речі, обливає водою з миски, краплі збирає в ложку, дає випити хворому, повторює три рази. В миску скидає з глечика недогоріле прядиво, дає хворому чотири рази навхрест напитися з миски, читає замовляння, залишки води виливає у глухий дверний край.	Дерев'яна миска, глечик

№ п/п Автор	Рік ви- дання праці	Місце фіксування інформації	Назва хвороби	Прояви хвороби	Спосіб лікування	Викорис- товувані глиняні вироби
8 Сторо- женко М.	1893	Ново- Астрахань, Старобіль- ський повіт, Харківщини	«со'няшниці»	—	«Заварювання со'няшниці» Знахарка, за- палюючи в глечики клоччя, перевертає його на миску, кладе у неї ложку, ніж, веретено. Вода клекоче, піднімається у глечик. З мис- ки по черзі бере ложку, ніж, веретено, крес- лить ними по дні глечика хрест, читає замов- ляння, повторює три рази. Дає випити хво- рому води з миски, клоччям давить на живіт.	Миска, глечик
9 Франко Іван	1898	Гуцульщи-на	«бабиці»	Слабкість в животі, коли людина щось смачно поїсть, погано зробиться, блює, понос	1. спосіб: Знахарка бере жмут ложок і два «горщати» з водою, додає попіл, ва- рить в печі. Бере миску, перевертає в неї горщик, ставить хворому на живіт, 9 разів читає замовляння. З кожної ложки дає хво- рому випити води, ложку кидає позад себе зі словами: «ТЬфу, ТЬфу, ТЬфу». 2. спосіб: Знахарка варить 9 горщиків із по- пелом, бере 9 ложок, веретено, голку і сте- бло з вінника. Черпає однією ложкою з одно- го горщика, другою-з другого і т. д., дає ви- пити хворому, кожен раз промовляючи замовляння.	Миска два горщики, Дев'ять горщиків
10 Іванов В.	1885	Ново- Ніколаєвка Куп'янсь- кий повіт, Харківщини	«завина»	Болі в животі, здуття	1 спосіб: лежати животом на теплому чиріні печі. 2. спосіб: знахарка ставить на живіт хворому миску з водою, на неї хрестоподібно дві ложки, веретено, ніж, паклю запалює і кладе в кувшин, перекидає в миску (так кілька разів), читає замовляння. Кидає у воду кілька зерен пшона і шматків солі, роз- мішує однією ложкою, набирає нею з миски води і обливає другу ложку, ніж і веретено, дає випити хворому.	— Миска, кувшин
11 Ящур- жинський Хрисанф	1889	Україна	«сосяшниці» у дитини «плаксивіці»	Різи в шлунку	Знахарка кладе у невеликий горщик з водою маленький «сосяшник», пшона, веретено, щітку, голку, копійку. Виливає все у миску, яка стоїть на животі у хворого, шепче замовляння.	Миска, невеликий горщик,
12 Милора- дович Василь	1900	Лубенський повіт, Полтавщини	«сосяшниці»	У животі гуркотить, болить коло пупа, пронос, рве	«Заварювання сосяшниці» 1. Знахарка ставить на живіт хворому миску з холодною водою, кладе туди ніж, 2—10 ложок, веретено. Ці речі перекидає 9 разів навхрест у мисці, перевертає в миску кувшин із запаленим жмутком матірки (ко- ноплі), дає хворому випити три ложки цієї води. 2. П'ють трави від шлунково-кишкових хво- роб: бузину кору, деревій, квіти сосяшника, воду із сіллю.	Миска, кувшин
13 В. К.	1902	Лютенські Будища, Гадяцький повіт, Полтавщини	«сосяшниці»	Блювання, понос	«Заварювання сосяшниці» Знахарка наливає у глиняну миску води, ставляє хворому на живіт, починає хрестити- ся, молитися, робити нашіптування і постій- но зівати. Потім запалює «паклю», кидає у глечик, швидко перевертає у миску, повто- рює 3 рази. Дає випити ложкою хворому води з миски. Спостережено, що рвота про- ходила.	Глиняна миска, глечик

№ п/п Автор	Рік ви- дання праці	Місце фіксування інформації	Назва хвороби	Прояви хвороби	Спосіб лікування	Викорис- товувані глиняні вироби
14 Бабен- ко В.	1905	Катерино- славщина	«соняшниці»	—	«Заварювання соняшниця». У переверну- тий дном догори глечик кладуть запалене «клоччя», опускають в миску з водою, по- ставлену на живіт хворого, читають «Отче наш» і замовляння.	Миска, глечик
15 Шухевич Володи- мир	1908	Гуцульщина	«бабиці»	«Беруться із сонців, обжерство»	Лічать примівкою. Примівниця бере непоча- тої води, принесеної так, щоб не хлюпнути з посудини, 9 малих камінців, 9 ложок, 9 ве- ретен, 9 березових прутів, ніж. Воду з попе- лом варити в «маленькім горнятї». Камінці жарити на вогні, як почервоніють — кидає їх у порожню миску, ставить миску на голий живіт хворому, зсуваючи камінці по крисах миски, рахуючи навпаки: «не 9, не 8, не 7... не 1». Поверх камінців перевертає горнятко з лугом, примовляє замовляння, плює 3 рази в миску, воду вичерпує ложками, веретенами прутиками і ножом на відлив при кожному ра- хує «не 9, не 8...не 1». Воду, яка лишиться, хворий несе туди де плоти сходяться, розби- ває її об пліт, спльовує три рази.	Миска, маленьке горня

у наш час потребує ретельної перевірки. Попри це, варто визнати, що будь-які нові дані не можна відкидати. Вони є цінними задля ілюстрації змін як у самій народній медицині, так і в стані її вивченості. Окрім того, вони є рідкісними. Мені, наприклад, за весь час роботи над темою не вдалося записати, як сучасні знахарки лікують «соняшниці». Мої респонденти згадували про таку хворобу, коли «щось у животі болить», яку в минулому здатні буливилікувати тільки шептухи, проте не пам'ятали ні як вона називалася, ні як саме це відбувалося⁵.

Отже, шукаючи відповіді на поставлені на початку статті запитання, сконцентрую увагу на публікаціях дослідників другої половини ХІХ — початку ХХ століття. При їх детальному вивченні звертає увагу на такий факт. Поданий на початку статті опис способу лікування «соняшниця» («заварювання соняшниця») зафіксований на обширній території України (Полтавщина, Харківщина, Київщина а також Гуцульщина і Поділля).

Для подальшого аналізу наявного матеріалу вважаємо за доцільне розглянути надану таблицю.

Як видно з таблиці, в усіх 15 поданих працях зафіксоване використання у ході лікування соняшниця **миски**. Три свідчення дають зрозуміти, що саме гли-

⁵ Зап. Л. Метка у 2006, 2008, 2009 роках під час експедицій у с. Опішне Зінківського р-ну Полтавської обл.

няної. «Знахарка потребувала глиняну миску, глек і клоччя» [4, с. 334]. «Призваний знахарь или знахарка... к совершению соняшниця требует: миску (глиняную чашку), в которую бы вошло три штофа воды, пеньки и кружку» [1, с. 229]. «Вода, яка при тім відливанню і черпанню лишиється, несе хворий туди де плоти сходяться, та б'є мискою у пліт, розбиває її, плює три рази у той пліт» [22, с. 249]. **Глечик (кувшин)** згадано сім разів, **горщик** — п'ять. Окрім того, є відомості, що миска була великою, а горщик чи глечик «маленький, невеликий, маленьке горня». Про те, що під час процедури миска мала стояти на животі хворого, свідчать 13 записів із 15. Перевертали глечик чи горщик із запаленим у ньому «прядивом» у миску в семи випадках.

Примітно, що 12 записів із проаналізованих 15 вказують на те, що незалежно від того, чи перевертали горщик із запаленим клоччям у миску з водою, чи виливали з горщика в миску, яка стояла на животі хворого гаряче варево (зварено пшоно чи луг), чи кидали у горщик з водою, який стояв у мисці розжарене каміння, — вода у мисці, яка знаходилася на животі хворого під час процедури, мала бути теплою, навіть гарячою. Отже, можна припустити, що українські знахарки вважали, що для лікування «соняшниця» потрібне тепло.

Лікування теплом у народній медицині застосовується не рідко. Це й накладання компресів, зігрівання на печі, пропарювання тіла чи окремих зовнішніх його органів над паром, зігріваючий масаж тощо. Під час дії тепла на окремі ділянки організму відбувається розширення кровоносних судин, що викликає посиленій притік крові. Так, наприклад, прикладання до тіла звичайної грілки збільшує кровопостачання шкіри у цьому місці майже у 100 разів. Як наслідок, відбувається активне живлення тканин киснем, потік крові інтенсивніше вимиває з тканин продукти їхньої життєдіяльності, що й сприяє звільненню від болю. Окрім того, тепло сприяє релаксації м'язів, допомагає зняти спазми і відновити їх нормальне функціонування. Вірогідно, для лікування «соняшниць» також важливим було тепло. Згідно із записами, зробленими І. Івановим на Харківщині, «завину» (ода із регіональних назв «соняшниці») спочатку й лікували самотужки, а вже потім зверталися до бабок: «Від завини (болі в животі, здуття) лікуються самі, лежать животом на теплому чиріні печі» [7, с. 743].

Василь Милорадович у своїй праці «Народная медицина в Лубенском уезде», провівши консультації у лікаря, зазначив, що раніше «соняшницями» називали «катар шлунка, запалення шлунка, гастрит» [13, с. 323]. Відома праця лікаря Василя Флорінського «Домашняя медицина. Лечебник для народного употребления» (1895) містить поради щодо того, як у домашніх умовах справлятися з різними недугами. Серед інших хворіб лікар згадує і «катар шлунка», який найчастіше трапляється від засмічення шлунка або внаслідок «несварення пици по причине несоразмерного с пищеварительными силами количества ее или неудовлетворительного ее качества» [18, с. 337]. Далі він пише, що на катар можна захворіти внаслідок випадкових перепон для травлення їжі, як то хвилювання, злість, переляк, посилені фізичні чи розумові навантаження, навіть простуда. А полегшує стан хворого з-поміж інших засобів пиття теплої води. В. Флорінський згадує й іншу хворобу. Це — «нервные боли желудка». Вона схожа на катар і проявляється сильними болями, здуттям, нудотою, блюванням, печією. Цікаво, що полегшення настає від надавлювання на живіт, накладання на живіт теплового компресу й теплої пиття [18, с. 340—341]. (Чим

не «соняшниці»? Тепла важка миска на живіт, пиття теплої води з попелом? — Л. М.). У Всесвітній мережі Інтернет нам вдалося знайти посилання на те, що стан хворого на гастрит з підвищеним утворенням кислоти (гастроудоденіт, запалення дванадцятипалої кишки і слизової оболонки шлунка) покращується від тепла. Теплі компреси застосовуються й при кишкових кольках [26]. Від болів у шлунку рекомендується класти на живіт гарячі припарки чи грілку [25]. «Якщо це дійсно гастрит, то можна покласти тепленьке, але не гаряче, — зауважила лікар Паламар Тамара Онисимівна⁶. «У мене гастрит, щоб стало легше, я кладу на шлунок, як він болить, пляшку з теплою водою. Це помагає, коли вип'єш теплої води»⁷, — підтвердила одна із респонденток, яка хворіє на гастрит та язву шлунка. Інша зауважила, що її мама, також хвора на гастрит, для полегшення болі прикладає до живота в області шлунка теплу грілку⁸. Отже, якщо припустити, що «соняшниці» — це розлад шлунка, у тому числі й гастрит, зрозуміло, що одним із засобів народного лікування цієї хвороби було тепло. Найімовірніше хворий дійсно отримував полегшення. І хоча зігрівання живота описаним способом — очевидно складна процедура, проте вона виправдовувала «магічні» дії знахарки.

Це одним із аспектів, який привертає увагу при уважному аналізі способу «заварювання соняшниць», є той факт, що часто у кінці процедури знахарка давала випити хворому води з миски, про що свідчать 9 із 15 поданих у таблиці записів. Ключове значення відіграло те, що у воді був розмішаний попіл із спаленого «клоччя». Проте пряма вказівка на те, що при лікуванні «соняшниць» вживали воду з попелом від спаленого клоччя, міститься тільки в одній із 15 праць. В описі лікування «соняшниць», зробленому М. Арандаренком, є коротенька згадка про те, що «соняшниці» «лікують деревною золою, розпущеною в оуті» [1, с. 229]. А етнограф Петро Іванов зауважив, що при «соняш-

⁶ Зап. Л. Метка 2011 р. в с-щі Опішне Зінківського р-ну Полтавської обл. від лікаря Паламар Тамари Онисимівни, 1940 р. н.

⁷ Зап. Л. Метка 2011 р. в с-щі Опішне Зінківського р-ну Полтавської обл. від Визір Наталі, 1976 р. н.

⁸ Зап. Л. Метка 2011 р. в с-щі Опішне Зінківського р-ну Полтавської обл. від Дяченко Людмили, 1976 р. н.

ниці» (болі в животі з нудотою) у народній медицині рекомендувалося пити воду із жаром, тобто попелом, взятим із печі [7, с. 37]. В усіх інших, зазначених у статті працях, прямої згадки саме про використання попелу немає, проте чітко простежується, що у воді, яку споживав хворий у кінці процедури, був розмішаний попіл.

Попіл загалом є одним із засобів, який широко застосовувався у народній медицині. Попіл, розмішаний у воді, полегшував стан при печії, яка є одним із симптомів гастриту: «*Це — луг. Він гасить ізжогу, яка може бути проявом підвищеної кислотності, язви шлунка чи 12-палої кишки, гастриту... А ще я чула, що при проносі пили воду з попелом, який діяв, мабуть, як активоване вугілля*», повідомила авторці цієї статті лікарка Паламар Тамара Онисимівна⁹. У названих працях є лише кілька згадок про наслідки лікування хвороби згаданим способом. «*Такої ефект производит впечатление и больной часто заявляет, что ему легче*», — писав Коваленко Г. [8, с. 173]. А В. К. у статті «*Лики*» мого села» зазначив, що в ході такого лікування «*рвота проходила*» [4, с. 334]. За нашими дослідженнями лікуванням соняшниць за допомогою способу описаного у статті, нині народна медицина не займається. На сьогодні у нас не має й відомостей про те, що сучасні бабки-шептухи взагалі лікують соняшницю. Якщо й згадують про них, то тільки в минулому часі.

В описаній в етнографічній літературі процедурі заварювання «соняшниць», якщо припустити, що «соняшниця» — це розлади роботи шлунка, чи гастрит, безперечно є раціональне зерно — адже тепло, й споживання води з попелом за даними народної медицини полегшували стан людини при шлунково-кишкових захворюваннях. Використання ж глиняного посуду в ході такого лікування обґрунтоване перш за все тим, що вони слугували ємностями для нагрівання (горщик, глечик) та тримання (миска) води. Це один нюанс, який напевне був важливим, хоча ймовірно не до кінця усвідомленим у той час. Вода в глечу чи горщику, який перевертали в миску, що стояла на животі хворого, попередньо запалюючи у ньому клоччя, ставала цілющою не тільки тому, що змішувалася з попелом. Без до-

ступу повітря у ній гинули хвороботворні мікроби, вона збагачувалася мікроелементами глини, і вже в такому вигляді її споживав хворий. Окрім того, глина — низький теплопровідник. Запалюючи у глечу чи горщику клоччя, знахарка могла бути впевнена, що не обпече собі руки, тримаючи виріб, у якому спочатку горить вогонь, а потім збирається гаряча вода. Поряд із цим, не можна проігнорувати дані про те, що із «соняшницями» людина могла справитися й самотужки — варто було зігріти живіт, наприклад на печі, випити води з попелом. Знахарка, до якої звертався хворий на «соняшницю», мала «обставити» все так, щоб хворий не сумнівався, що таку складну процедуру могла провести тільки вона. Поряд із промовлянням замовляння, незрозумілі для оточуючих дії з мискою, горщиком, веретеном, ножем, ложками, які виглядали «магічними», справляли психологічний вплив і деякою мірою відволікали хворого від концентрації на болях. Певне психологічне налаштування могли справляти й замовляння. Ймовірно, при правильно поставленому бабою-шептухою діагнозі, поряд із психологічним впливом замовлянь, процедура «заварювання соняшниць» виявлялася ефективною. Поряд із цим, глиняні вироби, використовуючись у народній медицині, набували певного символічного значення і їх функції переходили з матеріального на духовний рівень, тому в ході лікування «соняшниць» миска, глечик, горщик виступали не лише супутніми предметами. В народних уявленнях про ритуально-магічні функції посуду «темні сили», які допомагають у чаклуванні, ворожінні, знахарстві мають певний зв'язок із гончарним посудом, вони виступають і вмістилищем цілющих енергій, і знаряддям чарування [14, с. 264, 271]. Згідно з одним із знахарських «правил», протидією від хвороби був «ритуальний обман» одним із прийомів якого було заманювання хвороби в посудину. «*Соняшницю*» — хворобу яка «поселилася» в організмі людини, у даному випадку в животі, різноманітними як раціональними, так і магічними діями змушували чи просили «перейти» в миску, яку й розбивали вкінці процедури: «*Воду, яка при тім відливанні і черпанню лишиться, несе хворий туди, де плоти сходяться, та б'є мискою у пліт, розбиває її, плює три рази у той пліт*» [22, с. 249].

Це одним із аспектів лікування «соняшниць» виступає обертання, перевертання однієї посудини в

⁹ Зап. Л. Метка 2011 р. в с-щі Опішне Зінківського р-ну Полтавської обл. від лікаря Паламар Тамари Онисимівни, 1940 р. н.

іншу. Згідно з народними уявленнями про хвороби саме обертанням, перевертанням речей можна було обманути хворобу.

У процесі магічного лікування «соняшниць» важливу роль виконували й інші супутні предмети: ложка, веретено, ніж. У народних уявленнях ці предмети домашнього вжитку мали широку обрядову символіку, були наділені магічними силами, тому широко використовувались в обереговій і лікувальній магічній практиці. І хоча, проводячи свої маніпуляції, шептуха скоріше сама не усвідомлювала їх значення, проте цей спосіб побутував такий тривалий період часу, що відображено не тільки у народній пам'яті, а й зафіксовано в численних замовляннях. Якщо усі без винятку дослідники фіксують використання глиняних виробів у ході лікування «соняшниць» — це вже закономірність, а не випадок. У світі магії випадковостей немає, все обумовлювалося не тільки вузькою природою видимого, а й силами і явищами світу невидимого, не менш реального і справжнього.

- [Арандаренко Н.] Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: в 3-х ч. / Микола Арандаренко. — Полтава : Типография Губернского правления, 1849. — Ч. II. — 6 нн., IV, 385 с.
- Бабенко В.Е. Знахарство, народная медицина (лики), приметы и суеврия / Бабенко В.Е. // Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — Катеринослав : Типография Губернского Земства, 1905. — С. 134—142.
- Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика / Зоріана Болтарович. — К. : Абрис, 1994. — 320 с.
- В. К. «Лики» моего села / В. К. // Киевская старина. — 1902. — Т. IX (сентябрь). — С. 319—342.
- Вербальна магія українців: збірка українських замовлянь та текстів магічної дії / вст. сл. Дунаєвська Л. ; автор передм. О. Павлов ; упоряд. та приміт. Т. Полковенко, В. Фісун. — К. : Бібліотека українця, 1998. — 98 с.
- Данильченко И. Народные юридические обычаи и народные верования, суеврия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии / Данильченко И. // Этнографические сведения о Подольской губернии. — Камянец-Подольский : Типография Подольского Губернского Правления, 1869. — С. 1—57.
- Иванов И. Знахарство, шептание и заговоры (в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии) / И. Иванов // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII (декабрь). — С. 730—744.
- Коваленко Г. К народной медицине малоруссов / Гр. Коваленко // Этнографическое обозрение. — 1891. — № 4. — С. 169—183.
- Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Николай Маркевич. — К. : Тип. И. и А. Давиденко, 1860. — 173 с. (с. 88).
- Марусов П. Сл. Кабанье Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии / П. Марусов // Харьковский Сборник. — 1893. — Вып 7. — С. 413—460.
- Метка Л. Виходь, золотнику... Я тебе підтягаю й викликаю... / Людмила Метка // Берегиня. — 2009. — Ч. 4. — С. 27—38.
- Метка Л. Погляди народної та офіційної медицини на прояви, діагностику та лікування золотника / Людмила Метка // Тези Першого Національного конгресу «Народна медицина в Україні» 18 вересня 2009 р. — К. : Комітет з питань народної і нетрадиційної медицини МОЗ України, 2009. — С. 63—71.
- Милорадович В. Народна медицина в Лубенском уезде / В. Милорадович // Киевская старина. — 1900. — Т. LXIX (май). — С. 160—173.
- П. И. Народные обычаи, поверья, приметы. Пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / П. И. // Харьковский Сборник. 1889. — Вып. 3. — С. 35—66.
- Пошивайло І. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти / Ігор Пошивайло. — Опішне : Українське народознавство, 2000. — 432 с.: іл.
- Сахаров И.П. Сказания русского народа (собранные И.П. Сахаровым) / И.П. Сахаров. — СПб. : Издание А.С. Суворина, 1835. — VIII, 240, 15, 13 с.
- Стороженко М.К. Сл.Ново-Астрахань. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии / М.К. Стороженко // Харьковский Сборник. — 1894. — Вып. 8. — С. 27—48.
- Флоринский В.М. Домашняя медицина. Лечебник для народного употребления / В.М. Флоринский. — СПб. : издание А.С. Суворина, 1895. — Изд. 6. — 486 с.
- Франко І. Гуцульські примівки / Іван Франко // Етнографічний збірник. — Львів : Друкарня Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1898. — Т. V. — С. 41—72.
- Чубинський П. Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): у 2 кн. / Петро Чубинський — К. : Мистецтво, 1995. — Кн. 1. — 224 с.
- Шкарбан А. Золотник / Андрій Шкарбан // Народний лікар України. — 1996 (травень). — № 5. — С. 7.
- Шухевич, Володимир. Гуцульщина. — Львів : «Заг. друк.», 1908. — Ч. 5. — 300, [4] с. (Препринт / Володимир Шухевич. Гуцульщина. — Верховина : Гуцульщина, 2000. — Вид. 2. — Част. 5. — 334 с.).

23. Щербань О. Як лікували колись «соняшниці» / Олена Щербань, Анатолій Щербань // Берегиня. — 2010. — № 1. — С. 5—7.
24. Ящуржинский Хр. Народный праздник Св. мучеников Маккавеев / Хр. Ящуржинский // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVI (август). — С. 525—527.
25. Народная и альтернативная медицина. Катар желудка (гастрит) [Электронный ресурс]: <http://www.medinar.ru/k/103-2009-08-07-15-42-53.html>.
26. Что можно вылечить с помощью тепла [Электронный ресурс]: <http://health.passion.ru/l.php/vylechit-s-ro-mostcu-tepla.htm>.

Ludmyla Metka

ON CLAYWARE IN UKRAINIANS'
TRADITIONAL FOLK MEDICINE:
THE CURE OF «SONYASHNYTSI»

On the ground of works by researchers in Ukrainian traditional folk culture of the mid-XIX and early XX centuries as well as by means of author's own ethnographical data, the analyses has been presented as for earthenware in the process of cure of the so-called the sonyashnytsi illness. Some light has been thrown upon the history of studies in the problem field with localiza-

tions of places and time of fixing the information and characteristics of local peculiarities of the treatment. An attempt has been made of the search for analogues of the illness in official medical practice with accentuation of attention to rational points in the usage of clay ware in the cure.

Keywords: folk medicine, sonyashnytsi, magic treatment, clay ware.

Людмила Метка

ГЛИНЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ
В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ УКРАИНЦЕВ:
ЛЕЧЕНИЕ «СОНЯШНИЦЫ»

Опираясь на труды исследователей народной украинской культуры середины XIX — начала XX века, применяя собственные этнографические материалы, автор анализирует использование глиняных изделий в процессе лечения «соняшниці». Выяснено историю изучения вопроса, указаны места и время фиксирования информации, охарактеризована региональная специфика лечения болезни, сделана попытка поиска ее аналога в официальной медицине, акцентировано внимание на рациональности применения в ходе лечения глиняных изделий.

Ключевые слова: народная медицина, «соняшниці», магическое лечение, глиняная посуда.